

БАГЪЫР УЛУ КЪАСПОТНУ ЛИРО-ЭПИКАЛЫ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫГЪЫ

Биттирланы Шамшудинни кызы Тамара, [orcid.org/ 0000-0001-3815-8615](https://orcid.org/0000-0001-3815-8615), филология илмуланы доктору, Гуманитар тинтиулени Институтуну «Федерал илму араны «Россей академияны илмуларыны Къабарты-Малкъар илму ара» деген Федерал кырал бюджет илму учрежденияны Филиалыны къарачай-малкъар адабият бѣломноню баш илму кыуллукчусу, tbittir@mail.ru

Илму иште белгили назмучу, 19-чу ѳмюрнѳ закый жырчысы Къочхарланы Къаспотну лирика дунясы, сѳймеклик дастанлары тинтиледиле. Жазмада Къаспотну «Айжаякъ» поэмасына энчи эс бѣлонеди, мында жырчы кесини къадарыны юсюнден айтханы себепли, терен сезимлерин баямлайды. Поэманы суратлау кючю, «Айжаякъда» болгъан суратлау дуняны назмучу къалай бла къурагъаны, аны символика амаллары да ачыкъланадыла. Бегирек да ол дуняда «ала жаулукъ» деген шарт белгини уллу магъанасы болгъаны тохдашдырылады – ол тиширыуну ич дунясын, аны сезимлерин, муратларын, жарсыуларын, къууанчын да белгилеген кийим болгъанына дастанны хар терттизгининде керюнеди. Назмучуну, жырчыны бек уллу усталыгы бу чыгъармада элпек кергюзтюлгенине юлгюле келитирледиле. Къочхарланы Къаспотну чыгъармаларына белгили адабиятчылары къарамлары да тинтиледиле.

Ачыкълама сѳзле: Къочхарланы Къаспот, къарачай-малкъар назмучулукъ, жырчылыкъ, «Айжаякъ», сѳймеклик дастанла.

Къочхарланы Багъырны жашы Къаспот Уллу Къарачайны Учкулан элинде 1818 жылда туугъанды. Аны атасы Багъыр гитчеликден урланып, Тау Артында бир бийден башхасына жети кере сатылгъанды. Багъырны атасы Эза жашын излеп, табып, сатып артха алгъанды. Жесирликде керген артыкълыкъны юсюнден Багъыр юйдегисине, эллилерине кѳп хапар айта эди. Керген кыйынлыкълары инжитип, ол эрттеден окъуна кѳтюрем болады. Аны себепли Багъырны саулугъун сора, аны хапарына тынгыларгъа тенглери, жууукълары жюрюп тургъандыла. Ол замандан башлап келген эди Къаспотха сѳзге, жыргъа сакълыкъ, сѳймеклик да. Гитчеликден Къаспот жашауда тюбеген жарсыуланы, тенгсизликни, учузлукъну ангылап, жюрегинден кюйюп тургъанды. Эсли болгъанда уа ол затланы юсюнден кесини жырларында айтханды.

Къаспот сабий заманында деменгили жырчы Семенланы Къалтурну жырларына сѳйюп тынгылагъанды. Аны чыгъармачылыкъ жолунда биринчи устазы да Къалтур болгъаны ишексизди. Учкулан эл къарачай-малкъар поэзияны «отжагъаларындан» бириди. Семенланы Къалтур, Жанибекланы Аппа, Къочхарланы Къаспот, Семенланы Исмаил бу элде туууп, ѳсендиле. Аланы уллу поэзиягъа жоллары да Учкуландан башлангандыла. Багъыр улу Къаспотну чыгъармачылыкъы 1907 жылдан бери илму ишледе тинтиледиле [Акъбайланы 1964; Биттирова 1997; Биттирова 2002; Ёзденланы 2004; Кабаченко 1958; Капиев 1940; Ортабаева 1977; Ортабайланы 1981; Филонович 1939; Хабичланы 1986; Шуровский 1908]. Къочхарланы Къаспотну юсюнден тынгылы китапны жарашдыргъан алим Хабичланы Магомет аны жашау жолун ачыкълагъанды, жырларын, назмуларын, поэмаларын, нарт сѳзлерин жыйышдырып, басмалагъанды [Хабичланы 1986]. Бу китапха жашауда тенгликни кюсеген назмула, сѳймеклик, тарых, самаркъау

жырла, суймеклик поэмала киргендиле. Бир къауум халкъ жакъчыланы юсюнден жырланы (Баракъ, Гапалау, Къанамат, Жандар, Жанболат) Хабицланы Магомат Къаспотну чыгъармаларына санайды. Алай бу затха сагъыракъ къараргъа тийиншлиди. «Къочхар улунукъула болмагъанлай, аны аты бла жырланып тургъан халкъ жырла да тюбейдиле (Жандар, Баракъ, Гапалау)», – деп жазады башха жерде алим [Хабицланы 1986]. Ол затны юсюнден Багъыр улу Къаспотну чыгъармачылыгъын уста билген, назмучу бла кѣп кере тюбешген Ёзденланы Абугъалай да былай айтханды: «Бусагъатда талай жыргъа Багъыр улунукъуду деп къоядыла. Фахмулу, белгили жырчыды деп, эски жырланы кѣбюсюн анга атап барыргъа керекбизми? Къаспот алай кѣп жыр этмегенди, уста, ариу жырлагъанды ансы. Мен билгеннге кѣре, Багъыр улу Къаспот ариу ауазы бла халатсыз, керти жырлагъаны бла белгили болгъанды» [Ёзденланы 2004: 120–121].

Жырчыны аты халкъны ичинде эрттеден белгили болгъанына кепле шагъатлыкъ этгендиле. Аланы санында белгили адабиятчы Эффенди Капиев болгъанды. «Къаспот жаш заманында окъуна бек фахмулу, эсли эди. Къошлада тургъан къарт сюрюучюле айтхан жырланы, таурухланы тынгыларгъа бек суйгенди. Ол жырла бла таурухла аны терен эсинде кѣп жылланы сакълангандыла. Мингнге жууукъ тизгиннге жетген жомакъланы, жырланы ол эсинде тутханды. Бир ёмюр бола кетеди Къаспотну сыйлы аты битеу Къарачайгъа фахмулу жырчы, закий назмучу деп белгили болгъанлы. Узун ёмюрюнде жырчы ол кѣп алаамат чыгъарма къурагъанды», – дегенди 1940 жылда Къаспотну назмуларын кѣчюрюп, китапны ал сѣзюн да жазгъан Эффенди Капиев [Капиев 1940: 3–4].

Къарачай-малкъар халкъгъа бусагъатдагъы жазма Совет власть бла бирча келгенди. Кѣп ёмюрлени жазмадан айырылып айныгъан адабиятха ол къадарны бек уллу саугъасы эди – закий назмучуланы чыгъармалары энди ёлюмсюз боллукъ эдиле. Алай болгъанлыкъгъа, 1920–1930-чу жыллада эски къарачай-малкъар адабиятны бетлери толу ачыкъланмай къалгъандыла. Бу жыллада белгили халкъ жырчыланы, назмучуланы жалан да эски жашауну сѣкген чыгъармаларын басмаларгъа ёч эдиле. Аны бла да къалмай, халкъ жырчылагъа ёмюрде этмеген ишлерин этерге тюшеди – таматаланы, къуллукъчуланы, къырал башчыланы махтагъан назмуланы жазаргъа. Анга кѣре уа аланы башха, уллу сураглау магъаналары болгъан чыгъармалары зарфха урулмай, тас болгъандыла, не да халкъны кѣлден айтылгъан чыгъармачылыгъыны хазнасына къошулгъандыла. Къаспотну чыгъармачылыгъы да ол болумгъа тюшген эди. Назмучуну 80 жыллыгъына дери къурагъан назмуларын, жырларын, поэмаларын бюгюн бизге бек азы жетгенди. Ала толусунлай Багъыр улу Къаспотну сау заманында жазылып алынмагъанларыны сылтаулары башда айтылгъандыла. Болса да аны алаамат жырларыны асламын халкъ ёнюнде, жюрегинде сакълап, жюз жылдан артыкъ жюрютеди. «Хорасан» бла «Айжаякъ», «Эски аскерчиле», «Сандракъ», «Ёксюз гылычукъгъа», «Кавказ таула», нарт сѣзлеге тийиншли айтыулары Къаспотну уллу фахмусуну бизге жетген ажымсыз шагъатларыдыла.

Бусагъатда халкъ жыргъа бурулуп къалгъан «Айжаякъны» Къаспот ХХ-чы ёмюрню аллында къурагъанды. Алай назмучу бу жырны жашауну ахыр жылларына дери айта, жангы тизгинле къоша, тюрлендире тургъанды.

Айжаякъ, жырынгы жырладым

Ал тишлерим тюшгюнчю... – дейди жырчы кеси*.

«Къаспот келсе, сау эл юсюне басынып, эки-юч кюнню жырлап тура эди, – деп жазады эсгерилеринде Ёзденланы Абугъалий. – Жазлыкъда, бизни тийреде эки

* Жазмада юлголе «Къочхарланы Къасбот. Сайламалары. Черкесск, 1964» деген китапдан алыннгандыла.

гитче къарындашы – Оча бла Гитче – жашай эдиле да, алагъа таймай келиучен эди. Аладан да бек Доттайланы Ахматны – жырчы нөгерин унутмай эди...» [Ёзденланы 2004: 117].

Абугъалийни эскериулерине кёре, ол «Айжаякъны» Къарачайда биринчи болуп, Къаспотну кесинден юйренип, айтып турганды. Жыр алгъа Абугъалий айтханча къысха жырланганды, ызы бла Къаспот аны узун этгенди. Халкъ да эсинде къысха тюрлюсюн тутханды. Жырны къысха тюрлюсю Малкъарда кенг жайылыпды.

Къаспот сагъынылса, бек алгъа аны суймеклик дастанлары «Хорасан» бла «Айжаякъ» эсибизге келедиле. Кертиси бла да, къаллай уллу фахму керекди суймеклик назмула, поэмала, жырла бла бай адабиятыбызда энчи хат къояр ючюн! Сёзсюз, Къаспотну ёлюмсюз суймеклик дастанларына, тарых жырларына уллу, гитче да бюгюн къуралгъан кюнлериндеча суйюп тынгылайдыла.

Поэмаларын жазардан алгъа назмучу бёлек жыр къурагъанды, ала да терк окъуна миллетге кеслерин суйдюрюп, тойдан тойгъа, къошдан къошха, элден элге кенг жайылгъандыла.

Болсада Багъыр улу Къаспотну суймеклик дастанлары, бегирек да «Айжаякъ», миллет адабиятны айынуунда бир магъаналы атлам болгъанын чертирге тийиншлиди.

*Жюрюгюз, аланла, барайыкъ,
Ма улан туугъан той барды.
Бир алгъыш аякъ да алайыкъ,
Къурманлыкъгъа асыралгъан къой барды,
– деп башлайды дастанны назмучу.*

Поэманы аллында Къочхарланы Къаспот Айжаякъны нек сайлагъанын айтады. Алгъы бурун баш сылтау – къызны ариулугъу эди. Алай назмучуну суймеклиги, сайлагъан къызыны халин биле баргъаны сайын, кючлюден кючлю болады.

*Айжаякъ, татлы тиллисе,
Жокъду сёзюнгю бузугъу.
Сени суймей къалай этейим,
Алтын терекни булчугъу.*

*Тарасанг, таракъ кирмейди,
Айжаякъ, къутас чачынга...*

Поэмада Айжаякъны сыфатлаугъа уллу эс бёлунеди: аны бетини, саныны ариулугъу, субайлыгы, ёнюню жумушакълыгы – бары да тиширыуну чырайлы суратын къурайдыла.

Чыгъарманы суратлау энчилиги – Айжаякъны башына къысхан жаулугъу уллу эстетика магъана да жюрютеди. «Ала жаулукъ» – бу шарт белги, ариулукъну, айбатлыкъны кёрюмдюсю, дастанны аллындан ахырына дери айгъакълап барады. Бу энишгеде келтирилген юлюгюледе жырчы суйгенин сейирлик тюрсюнлю дунягъа тенглешдиргенине шагъат болабыз. «Ала» деген сёз бир магъанасында «жарыкъ», «ачыкъ» дегенни туттады. Анга кёре, Айжаякъны башында жаулугъу тегерекни жарытханчады, ары битеу дуняны сыйындыргъанчады:

*Айжаякъ, ала да жаулугъунг
Ариу жарашады бойнунга. –*

*Айжаякъ, ала жаулугъунг
Ачмай къысаса мюйюшюн. –*

*Айжаякъ ала жаулугъунг,
Сыртынга атаса къанатын. –*

*Айжаякъ, ала жаулугъунг,
Аны чачакълары жохарлай, –*

*Айжаякъ, ала жаулугъунг,
Кесинги кенгден танытад, –*

*Айжаякъ, ала жаулугъунг,
Аны алалары онмайды, –*

*Айжаякъ, ала жаулугъунг,
Бойнунгда турады хаман да.*

«Ала» деген сёз бла назмучу дагъыда суйгенини сыфатында, халинде да башха затланы да ачыкълайды:

*Айжаякъ, ала кёзлеринг,
Жюрек байлайла сёзлеринг...
Дагъыда –
Сени суймей къалай этейим,
Тау сууну ала чабагъы...-
Жюрегими жауун ашайды
Эки кёзюнгю аласы.*

Бу сёзтугушлада «ала жаулукъну» башха ишанла кючлендиргенлерин кёребиз. Назмучу «ала» деген тюрсюнню дуняны ариулугъун сыйындыргъан тюрсюннгеча къарайды. «Айжаякъда» болгъан суратлау дуняны назмучу тюрлю-тюрлю метафорала бла къурайды. Бегирек да ол дуняда «ала жаулукъ» деген шарт белгини терен магъанасы барды – ол тиширыуну ич дунясын, аны сезимлерин, муратларын, жарсыуларын, къууанчын да белгилеген кийим болгъанына Къаспот дастанны хар тёрттизгининде баямлайды. Назмучуну, жырчыны бек уллу усталыгъы бу чыгъармада элпек кёргюзтюлгенине шагъат болабыз.

Филология илмуда халкъыбызны биринчи алимлерини санында тургъан Алийланы Баблашны жашы Умар Багъыр улу Къаспотну сагъына быллай оюмун айтханды: «Минги Тауну эки тёппесича, Къочхарланы Къаспот бла Мёчуоланы Кязим Къарачайда, Малкъарда жазычуланы тёппелеридиле» [Хабичланы 1986: 54]. Болсада, бизни деменгили поэзиябызгъа эки тёппе азлыкъ этгени баямды. Къарачай-малкъар миллетни поэзиясыны бийикликлеринде назмучуну аты заманны барыуунда унутулмазлыгъыны сылтауу аны терен да, кенг да поэзиясыды. Къочхарланы Къаспотну назмулары ХХ-чы ёмюрдеги къарачай-малкъар адабиятны жангы айныу жолун белгилегенди дерге боллукъду. Къарачайда Къаспот, Малкъарда Кязим – эки закий назмучу бир кезиуде жашап, халкъыбызны сёз маданиятын бирча фахмулу айнытхандыла. Аланы жырлары, назмулары жюзден артыкъ жылны ичинде халкъыбызны сёз усталыгъында уллу жерни алгъанлай келедиле, уллу суратлау юлгю да болгъанлай къаладыла.

Къочхарланы Къаспот (халкъ анга «Багъыр улу Къаспот» дегенди) ишексиз, уллу жырчы, назмучу эди. Ол кесини жырларын уста айтханды. Аланы бизге барысы да жетмегенликге, сакъланнган кесеги окъуна аны сёзге закийлигин, табийгъат чомарт берген уллу фахмусун ачыкълайды. «Айжаякъ» бизни адабиятда суймеклик дастанланы санында алчы жерледен бирин алады, назмучулары Къаспотдан сора келген тёлюлерине бийик юлгю болгъанлай къалады.

Хайырланган китапла

1. *Акъбайланы М.* Къасбот. // Къочхарланы Къасбот. Сайламалары. Черкесск: Ставрополь китаб издательство, 1964. 121 б.
2. *Биттирова Т.Ш.* Эски адабият тѳрелени юсюнден В книге: Традиционная карачаево-балкарская литература. Эски къарачай-малкъар адабият. Нальчик: Эльбрус, 2002. С. 3–33.
3. *Биттирова Т.Ш.* Ал сѳз. В книге: Алгъышла, нарт таурухла, жомакъла, жырла, элберле.... Хрестоматия по карачаево-балкарскому фольклору. Нальчик: Эльбрус, 1997. 262 с.
4. *Кабаченко Е.* Народный певец Касбот Кочкаров // «Ставрополье». № 8. 1958. 80–82 с.
5. *Капиев Э.* Касбот Кочкаров. Стихи и песни. Пятигорск, 1940. С. 3–4. Сб. составлен и обработан Эфенди Капиевым. Пятигорск, 1940.
6. *Ортабаева Р.* Карачаево-балкарские народные песни. Черкесск: Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 1977. 79 с.
7. *Ортабайланы Р.* Къара сууну къатында. Черкесск: Ставрополь китаб басманы Къарачай-Черкес бѳлюму, 1981. 178 б.
8. *Филонович Ю.* Народный поэт Карачая... // «Литературная газета». 26.06.1939.
9. *Хабичланы М.* Къочхарланы Къасбот – халкъ жырчыланы тамадасы. Черкесск: Ставрополь китаб басманы Къарачай-Черкес бѳлюму, 1986. 256 б.
10. *Шуровский В.* По Карачаю летом 1907 г. // Еженедельник Русского горного общества. VIII. М., 1912. С. 13–30.

LYRIC-EPIC WORKS OF KASBOT KOCHKAROV

Bittirova Tamara Shamsudinovna, [orcid.org/ 0000-0001-3815-8615](https://orcid.org/0000-0001-3815-8615), Doctor of Philology, Leading Researcher of the Sector of Karachay-Balkar Literature, Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences» (Nalchik, Russia), tbittir@mail.ru

The work examines the work of the famous singer-improviser Kasbot Bagirovich Kochkarov through his lyrical works, in particular the poem “Aijayak”. The artistic skill of the author is noted when creating the main work that projects on his personal fate. Special attention is paid to the symbolic structure of the poem, its organization, in which a large role is assigned to “ala zhauluk” – “colorful shawl”. Each stanza begins with this image-symbol and accompanies any action of the heroes – all this is illustrated by convincing examples from dastan. There are many meanings hidden in this symbol-the headdress of a mountain girl: love, expectation, joy and sadness accompany her, reflected in the shades of the scarf, in the way it is tied. The article analyzes the statements of famous writers about the work of Kasbot Kochkarov.

Keywords: Kasbot Kochkarov, Karachay-Balkar author’s poetry, songwriting, “Aizhayak”, “Khorasan”, poems about love

ЛИРО-ЭПИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ КАСПОТА КОЧКАРОВА

Биттирова Тамара Шамсудиновна, [orcid.org/ 0000-0001-3815-8615](https://orcid.org/0000-0001-3815-8615), доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник сектора карачаево-балкарской литературы, Институт гуманитарных исследований – филиал Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук» (Нальчик, Россия), tbittir@mail.ru

В работе рассматривается творчество известного певца-импровизатора Каспота Багировича Кочкарова через его лироэпические произведения, в частности поэму «Айджаяк». Отмечается художественное мастерство автора при создании главного произведения, проецирующегося на его личную судьбу. Особое внимание уделяется символическому строю поэмы, ее организации, в которой большая роль отводится «ала жаулуку» – «пестрый платок». В этом символе – головном уборе девушки-горянки скрыто

множество смыслов: любовь, ожидание, радость и печаль сопровождают ее, отражаясь в оттенках платка, в том, как он завязан и т.д.. Каждая строфа начинается с этого образа-символа и сопровождает любое действие героев – все это иллюстрируется убедительными примерами из поэмы. В статье анализируются высказывания известных литераторов о творчестве Каспота Кочкарова.

Ключевые слова: Каспот Кочкаров, карачаево-балкарская авторская поэзия, песенное творчество, «Айжаяк», «Хорасан», поэмы о любви.

DOI: 10.31007/2306-5826-2021-2-49-79-84